

Eestimaa Kommunistlik Partei – 1930. aastad kuni juuli 1940.

VARJUSURMAST AJALOOAREENILE

KÜLLI NIIDASSOO, VALDUR OHMANN

1933. aasta algul visandati eesti lu-
gejaskonnale Päevalehe veergudel
komparteisse kuulunud põrandala-
luse Voldemar Teppich-Kasemetsa
vanglas kirjapandud mälestuste kaudu
üsna masendav pilt Eesti juhtkommu-
nistidest Venemaal. Mälestustes esita-
takse küllaltki otsekoheselt ja võib-olla
pisut liialdatult sealse Eesti Kommunist-
liku Partei (EKP) juhtide korrumppeeri-
tus ning võrreldakse seda nende vara-
sama ideelisusega. Vihjatakse eredana
silma paistnud parteijuhtide privilegee-
ritusele võrreldes üleüldise nigela olu-
korraga Venemaal ning kommunismi-
ideoloogia nn võrdsuse printsiibi eira-
misele reaalses elus. Voldemar Teppich-
Kasemetsa nentis, et EKPs valitsevat
autokraatne juhtimisstiil. Parteidoku-
mentides deklareeritud demokraatli-
kest printsiipidest oli järele jäänud
vaid fiktsioon. "EKP isehakanud juhi
kohal püsib ikka endiselt Jaan Anvelt.
Nimelt isehakanud juht, sest et ei
kongresse ega konverentse EKP-l juba
aastaid pole olnud, nii et valimisi
pole peetud... J. Anvelt 1925–1932.
aastani ei leidnud aega üldkoosole-
kul esinemiseks."¹

V. Teppich-Kasemetsa esitatud infor-
matsioon EKP Keskkomitee kohta on
siiski puudulik. 1930ndate algul oli EKP
Keskkomitee sekretäriks juba Richard
Meering (Mirring), mitte Jaan Anvelt.²
Kuid vaieldamatult jäi Jaan Anveltile kui
staažikale parteifunktsionäärile keskkom-
itee liikmena küllaltki suur sõnaõigus.

Vaadeldaval perioodil ei toimunud
tõepoolest EKP kongresse. EKP III kong-
ress toimus 24.09.1922 ning partei jõu-
dis oma neljanda kongressini alles veeb-
ruaris 1941. EKP konverentsid küll toi-
musid 1926. aastal Leningradis ja 1929.
aastal Moskvast³, kuid teatavasti peeti
partei kõrgemaks organiks kongressi.
Konverentsidele hakati seetõttu tasapi-
si omistama kongressi kaalu. EKP 1929.
aasta jaanuarikonverentsil vastuvõetud
programmis rõhutati, et pärast sotsia-
listliku revolutsiooni võitu ühineb Ees-
ti Nõukogude Liiduga. See jäi EKP pro-
grammiliseks dokumendiks kuni 1940.
aasta suvesündmusteni.⁴

Sel ajal oli kombeks Stalini initsia-
tiivil igati dramatiseerida rahvusvaheli-
se olukorra pingelisust ning selles kon-
tekstis oli EKP programmiline eesmärk
ümbritsevate seisukohtadega igati koos-

kõlas. Kominterni rahvuslikud sektsioonid läksid taoliste õhutustega kaasa ja pidasid N Liitu, keda ähvardavat aina suurenev imperiaalistliku sõja oht, üha otsustavamaks rahvusvahelise revolutsiooni tõukejõuks. Võrdluseks võiks siinkohal tuua 1930. aasta resolutsioonid EKP seisukorra ja ülesannete kohta kirja pandud loosungi: "Partei hüüdsõnaks on sellepärast imperialistliku sõja ümbermuutmine kodusõjaks Eesti kodanluse vastu, sõdurite vennastamine revolutsioonilise töörahvaga ja üleminek punaväe poole."⁵ Sarnane eufooria oli iseloomulik kommunistidele, kes kippusid reaalsuse segi ajama oma ootuste ja lootustega.

Olaf Kuuli kirjutab selle aja kohta: "Närvilist öhkkonda EKP Keskkomitees süvendasid veelgi partei põrandaaluste tegelaste ja aktiivi ulatuslikud arreteerimised kodanliku politsei poolt 1930.–1931. aastal. Kujunes arvamus, et parteisse on tunginud arvukalt provokaatoreid."⁶ 1932. aastaks oli Eesti politseil õnnestunud pea täielikult kompartei tegevus kohapeal paralüüsida. Nimetatud aastal oli Eestis ca 200 kommunisti, neist vabaduses ainult 20–30.

Kujunenud tingimustes Eestis EKP põrandaalust keskust enam ei moodustatud. Kuni 1933. aastani oli juhtivaks keskuseks NSV Liidus asuv Keskkomitee.⁷ Seal hakati organiseerima illegaalse ajalehe Kommunist ja lendlehtede väljaandmist ning nende toimetamist Eestisse. Sidepidamine otse Nõukogude Liidust Eestis asuvate põrandaaluste tegelastega oli aga antud olukorras seotud suure riskiga. Illegalse töö paremaks juhtimiseks moodustati nn EKP Skandinaavia keskus, mis esialgu (1933–1936) tegutses Taanis ja seejärel Rootsis (1936–1938).⁸ Aastail 1934–1935 kandis see keskus Sekretariaadi, aastail 1935–1938 Organibüroo nimetust. Selles struktuuriüksuses olid põhitähtsuseks Leo (Lev) Looring ja Karl Säre.⁹

Organisatsioonilised muutused pandi paika pärast EKP 1934. aasta augustikonverentsi. Konverentsil moodustati komisjon: Jaan Anvelt, Leo Looring, Albert Janson (Sakkart), Richard Meering ja Kommunistliku Internatsionaali Täitevkomitee (KI TK) esindajad Knorin, Bronkovski, Vincas Mickievičius-Kapsukas, kes valis uue Keskkomitee. O. Kuuli

on nimetanud Keskkomitee uute liikmetena Jaan Anveltit, Leo Looringut, Richard Meerikut, Hans Pöögelmanni, Otto Rästast ja Albert Sakkartit.¹⁰ Keskkomiteesse olevat valitud konverentsil ka Helmi Niineberg. Seda kinnitab R. Meeringu tõend kaadrite osakonnale 1935. aasta maikuust.¹¹ Järgnenud EKP Keskkomitee (KK) koosolekul 3. septembril 1934. aastal (võtsid osa Meering, Looring ja Sakkart ning puudusid Anvelt, Rästas, Pöögelmann) valiti esimese organina KK sekretariaat partei poliitiliseks ja organisatsiooniliseks juhtimiseks. Sinna kuulusid Looring, Sakkart ja Säre. Teise organina loodi Nõukogude Liidus elavatest Keskkomitee liikmetest moodustatud Keskkomitee Välisbüroo, kelle peaülesandeks oli sidepidamine Kominterniga. Välisbüroo tegevust määrati juhtima Keskkomitee esindaja KI TK juures, kelleks valiti R. Meering. Tema asetäitjaks sai J. Anvelt.¹² K. Säre koopteeriti Keskkomitee koosseisu 1934. aasta novembris.¹³

¹ V. Teppich-Kasemets, "Põrandaaluste juhi paljastusi." Päevaleht nr 45–46, 15.–16.02.1933.

² Lühüülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. Tallinn, 1983, lk 78.

³ Nõukogude Eesti: Entsüklopeediline teatmeteos/peatoim. G. Naan/. – Tallinn, 1978, lk 94.

⁴ Lühüülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. Tallinn, 1983, lk 76.

⁵ ERAF (Eesti Riigiarhiivi Filiaal), f 25 – Kominterni Eesti sektsioon (Leningradis), n 1, s 14, l 11.

⁶ O. Kuuli. ... Ja teised. Mõningaid täiendusi 1930. aastate EKP ajaloole. Eesti Kommunist nr 5, 1988, lk 52.

⁷ Lühüülevaade, lk 79.

⁸ Vt lähemalt: O. Kuuli, Karl Säre ja 1940. aasta Eestis. Poliitika nr 3, 1990, lk 53.

⁹ Olaf Kuuli, Kominterni Eesti sektsiooni rahad. Ajalooline Ajakiri, nr 1 (100), 1998, lk 81; O. Kuuli. ...Ja teised. lk 53.

¹⁰ O. Kuuli, ...Ja teised, lk 54.

¹¹ ERAF, f 25, n 2, s 1183, l 19. Konverentsi toimumise ajal asus H. Niineberg Eestis, Leningradi saabudes hakkas ta 1935. a aprillis seoses ettevalmistusega ÜK(b)Psse astumiseks koguma soovitusi ja tunnistusi oma eelneva tegevuse kohta vanglas. Eespool mainitud tõendi kirjutab R. Meering just sellel põhjusel. (autorite märkus)

¹² ERAF, f 6495 Kominterni Eesti sektsioon (Moskvas), n 1, s 307, l 3.

¹³ Samas, l 4.

Missugune oli aga Keskkomitee koosseis viie aasta pärast? Georgi Dimitrovi¹⁴ 3. jaanuari 1939. aasta järelepärimise peale EKP juhtkonna kohta teatati kaadrite osakonnast, et Kominternil pole EKPga mingit sidet alates 1937. aastast. Kaadrite osakonnal oli EKP juhtkonna nimekiri 1934. aastast järgmises koosseisus: Jaan Anvelt, Hans Pöögelmann, Richard Mirring, Otto Rästas, Leo Looring, Karl Säre, Albert Sakkart, Helmi Niineberg, Johannes Martõnov (Eltermann). Nende saatuse kohta olid kaadrite osakonnal järgmised andmed: Martõnov on paljastatud kui provokaator, Sakkart ja Niineberg langesid EKP juhtkonnast välja seoses siirdumisega nõukogude tööle N Liidu territooriumil ja nende asukoht on teadmata. Ülejäänud isikud on arreteeritud NKVD poolt.

See informatsioon näitab, millisel tasemel toimus Kominterni juhtivate organite töö. KI TK kaadrite osakonna tasemel ei suudetud saada korrektset ülevaadet ühe kompartei juhttuumikust.¹⁵ Tegelikuses olid stalinlike repressioonide ohvriteks langenud Albert Sakkart (1909–1938), Jaan Anvelt (1884–1937), Hans Pöögelmann (1875–1938), Richard Mirring (Meering) (1901–1938), Otto Rästas (1890–1938) ning Helmi Niineberg (1901–1938). Helmi Niinebergi kohta on Komintern andnud 1939. aasta juulis välja tõendi, et

andmeid tema kohta pärast 1937. aastat pole. 9. augustiks 1939 olevat saadud teada tema asukoht Leningradis, kus ta töötavat sekretäriina välismaa tööliste teenindamise alal. Samade andmetega on väljastatud kaadrite osakonnast tõend veel 17. juulil 1940.¹⁶ Siin on tegemist arvatavasti nimede või isikute segamini ajamisega. Igal juhul on see veel kord ere näide täielikust segadusest, mis valitses Kominternis pärast Stalini puhastusaktisioone. Nõukogude Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi ja NL prokuröri määruse 25. märtsist 1938 H. Niinebergi kohta on Nõukogude Liidu Ülemkohtu Sõjakolleegium üle vaadanud 14. juulil 1956. aastal. Kriminaalasi lõpetati kuriteo koosseisu puudumise tõttu. Helmi Niineberg rehabiliteeriti postuumselt.¹⁷

1935. aasta novembris tunnistas EKP KK kirjas oma liikmetele suuri kaotusi perioodil 1928–1931. Vahepeal suudeti küll oma positsioone Eestis parandada, kuid "1935. aastal õnnestus klassivaenlasel jällegi purustada need saavutused, milleni partei oli jõudnud parteikonverentsi hetkeks 1934. aasta sügisel."¹⁸ Silmas peeti tagasilööki 1935. aastal, kui lakkas ka EKP Tallinna organisatsiooni tegevus. Viimainimatu jälile olevat aidanud jõuda Keskkomitee poolt Tallinna illegaalseks organisatsiooniks saadetud J. Eltermann (Martõnov).¹⁹

EKP sattus madalseisu, milles organisatsioon püsis kuni 1940. aasta suvesündmusteni. Lõpliku hoobi andsid EKP KK juhtivate jõudude pihta hilisemad stalinlikud repressioonid.

Tapatalgute ahela algatajaiks EKP Keskkomitee liikmete hulgas olid siiski L. Looring (Meerits) ja K. Säre. 24. jaanuaril 1952 Johannes Meeritsa (Lev Looringu) vastu NSV Liidu Ülemkohtu Sõjakolleegiumi poolt väljakuulutatud kohtuotsusest²⁰ ilmneb, et 1936. aastal saabus Kopenhaagenisse EKP KK liige Eltermann. Looring ja Säre, kahtlustades Eltermanni reeturluses, meelitasid ta 25.02.1936 suvilasse, kus andsid talle unerohu. Kuna unerohu mõju ei olnud piisav, sidusid nad ta kinni ja kuulasid üle kuni hommikuni. Eltermann eitas kogu aeg oma reeturlust ning hakkas hiljem ähvardama nende väljaandmisega politseile, misjärel nad otsustasid ta tappa. Panid ta kaela ümber silmuse, ühte otsa asus

¹⁴ Georgi Dimitrov (1882–1949). Oli 1935–1943 Kominterni peasekretär.

¹⁵ Jüri Ant, Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatusest. Tallinn, 1999, lk 68.

¹⁶ ERAF, f 25, n 2, s 1183, l 54–57.

¹⁷ ERAF, f 247 EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, n 18, s 42, l 16. (Fondi on koondatud kommunistide rehabiliteerimisega seotud dokumendid ja ka nende hiljem üleskirjutatud mälestused. – autorite märkus)

¹⁸ ERAF, f 6495, n 6, s 15, l 5.

¹⁹ A. Tolk, Eestimaa Kommunistliku Partei taktika võitluses kodanluse vastu 1930–1940. EPA NLKP ajaloo ja filosoofia kateeder. Dissertatsioonitöö ajaloo teaduse kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu 1957, lk 262.

²⁰ Antud kohtuotsusega tunnistati Johannes Meerits süüdi § 58–1 "a" alusel ja talle mõisteti kõrgeim karistumäär – mahalaskmine koos kogu vara konfiskeerimisega. Kohtuotsus viidi täide 01.03.1952. ERAF, f 1, n 1 c/c, l 208.

OSOBNÍ POPIS
SIGNALEMENT – PERSONS-BESCHREIBUNG
Mäheika
Femme – Ehegattin

Zaměstnaní
Profession
Beschäftigung } *režisér*
inspektor

Rodiště a datum
narození } *Mr. Ostrava*
Lieu et date de nais-
sance } *5.10.1904*
Geburtsort und Da-
tum der Geburt

Bydliště
Domicile
Wohnort } *Mr. Ostrava*

Obličej
Visage
Gesicht } *ovální*
ovale

Barva očí
Couleur des yeux
Farbe der Augen } *šedí*
gris

Barva vlasů
Couleur des cheveux
Farbe der Haare } *černá*
schwarz

Zvláštní znamení
Signes particuliers
Besondere Kennzeichen

DĚTI – ENFANTS – KINDER

Jméno Nom – Name	Stáří Age – Alter	Pohlaví Sexe – Geschlecht

Mäheika
Femme – Ehegattin

Fotografie

PODPIS MAJITELE
SIGNATURE DU TITULAIRE – UNTERSCHRIFT DES INHABERS
J. Panek

A JEHO MÄHEIKY
ET DE SA FEMME – UND SEINER EHEGATTIN

Za policejního ředitele:
Pour le préfet de police:
B. Hájek

Policejní ředitelství
Mor. Ostrava

Moskva emissari Karl Säre võltspass Tšehhoslovakkia kodaniku Jaroslav Paneki nimele.
Karl Säre liikus ka Voldemar Ahja ja Peter Martini nime all.

tirima Säre, teist August Vakepea (EKP liige), mille tagajärjel Eltermann lämbus. Laip maeti suvila pöranda alla. Hiljem hävitasid Loorits ja Säre laiba sööbiva lahusega ning asusid edasi-sele tööle Stockholm. ²¹ Võika mõrva tulemu-sena pälviti mõneks ajaks ilmselt Moskva või-mumeeste usaldus. Looring väitis hiljem oma ülekuulamistel Kopenhaagenis, et mais 1936 sõitis ta Moskvasse, kus andis aru oma tege-vusest. Ta olevat rääkinud Dimitrovi ja Moskv-iniga. Viimane sanktsioneerinud tapmise, leidnud vaid, et koha valik polnud eriti õnnestunud. ²²

Niisiis, 1938. aastal osutus EKP Keskkomitee koosseisust elusolevaiks vaid Leo Looring (*alias* Johannes Meerits) ja Karl Säre. 1938. aasta algul teatas Stockholmist saabunud Säre Looringule, et teda kahtlustatakse reetmises. Uskudes seda ning kartes vastutust Eltermanni mõrvamise eest otsustas Looring Nõukogude Liitu mitte enam tagasi pöörduda. ²³

Selle otsustuse kaudu Looringu usaldusväärsus kahanes ning Karl Säre oma vastavalt kasvas. Võib vaid oletada, et nüüdseks oli stalinliku režiimi poolt sihikule võetud järjekordne EKP KK liige Looring ning Karl Säre roll seises nii-öelda "sööda väljaheitmises".

EKP ajaloo pikaajaline uurija Olaf Kuuli on jõudnud arusaamisele, et ka Karl Särel kadus Moskvaga side, mistõttu Looringuga langetatud ühisotsustuse tõttu tuli Säre Eestisse. ²⁴

Kuidas oli tegelikult? 1938. aasta algul Stockholmis toimunud Säre-Looringu kohtumise järel Karl Särel siiski side Moskvaga ei katkenud. Truualamlikult saabus K. Säre 13.

²¹ ERAF, f 1 EKP Keskkomitee, n 1 c/c, s 4, l 210. (c/c – soveršenno sekretno – täiesti salajane. EKP fondis täiesti salajane nimistu. – autorite märkus)

²² ERAF, f 1, n 1 c/c, s 2, l 220.

²³ ERAF, f 1, n 1 c/c, s 4, l 209.

²⁴ Olaf Kuuli, Karl Säre ja 1940. aasta Eestis. Poliitika nr 3, 1990. a, l 54–55.

mail 1938 Moskvasse.²⁵ Nimetatud K. Säre vahetu Moskvas-käik enne Eestisse tulekut peaks kummutama seisukoha, justkui oleks K. Säre 1938. aasta kevadest tegutsenud **omal riisikol**. Esitatud fakt muudab taas tõepärasemaks nende autorite versiooni, mille kohaselt Karl Säre sai ülesandeks viia ellu stalinlikku kurssi ning teda kujutatakse kui A. Ždanovi lähemat abimeest 1940. aasta pöörde läbiviimisel Eestis.²⁶

Tundub, et K. Säre tulek Eestisse on mingil moel seotud ka mais 1938 välja kuulutatud poliitilise amnestiaga, mille tulemusena vabanes vanglast terve hulk kommuniste. (Amnestia alla ei käinud 1924. aasta 1. detsembri mässuga seotud ja spioneerimises kahtlustatud poliitvangid, mistõttu L. Looringu tulek Eestisse oleks olnud välistatud.) Võimalik, et K. Säre algseks ülesandeks oli tutvuda kohapealse olukorraga ning esialgu konspiratiivsetel kaalutlustel mitte kontakteeruda siinsete kommunistidega. Säre missiooni hulka näis kuuluvat tihedate kontaktide loomine pahempoolsete sotsialistidega. Vanad kommunistid umbusaldasid sotse ning Säre ülesandeks oli nende vahekordade lahendamine.²⁷ Esmalt kohtuski K. Säre Nigol Andreseniga 1938. aasta suvel.

Vanglast vabanenud kommunistide orientatsioon oli nende vähese informeerituse tõttu Venemaa poolelt vaadatuna vildakas. Enne vanglast vabanemist moodustasid kommunistidest poliitvangid kolmeliikmelise Illegaalse Büroo, mille koosseisu valiti Hendrik Allik, Johannes Lauristin ja Peeter Pedrae (Petree).

1938. aasta 9. mail büroo koosolekul, mis toimus Kaarli puiestee pingil, valiti büroo sekretäriks Hendrik Allik. Tema enda tagantjärele kinnitatud väidete kohaselt õnnestus neil kontakteeruda L. Looringuga, kes kiitis heaks nende tegevuse ja sanktsioneeris büroo isikulise koosseisu, soovitades seda laiendada paari inimese võrra, sealjuures juurde tõmmata nimelt Paul Keerdo.²⁸ 1938. aasta suvel koopteeritigi sinna Herman Arbon ja Paul Keerdo.²⁹ Lev Aisenstadt'i mälestuste põhjal katkes side L. Looringuga õige pea – 1938. aasta suvel. Tema arvates oli sellega katkenud side Kominterni Eesti sektsiooniga.³⁰ Mõistagi polnud Eesti kommunistidel mingit aimu, et oma keeldumisega ilmuda Moskvasse 1938. aasta algul oli L. Looring palvinud umbusalduse ning ise lahti rebinud sidemed Kominterni peakorteriga. Selge on see, et Eesti kommunistide lähenemiskatsed L. Looringule süvendasid Moskva umbusaldust siinsete kommunistide vastu.

Aastail 1949–1951 Nõukogude julgeolekuroganeis toimunud eeluurimise käigus peetud ülekuulamistel tunnistas L. Looring, et 1939. aastast alates oli ta asunud koostööle Rootsi ja hiljem Soome poliitilise politseiga.³¹ Seda võib uskuda, sest 1939. aasta oktoobris võttis L. Looring ootamatult taas ühendust Illegaalse Bürooga, saates veel viimase kirja, kus optimistlikult ennustati Pätsi diktatuuri kukkumist ning soovitati hakata välja andma legaalselt ajalehte.³² Eesti kommunistid pidasid sellist nõuannet otseseks provokatsiooniks. Ilmselt alles nüüd taibati, et midagi on viltu.

K. Säre võttis Eesti kommunistidega kontakti alles 1939. aasta novembris. Kohaliku kommunistide juhi Hendrik Alliku ja Kominterni esindaja Karl Säre vahel hakkasid ilmema vastuolud nende esimesest kohtumisest peale. Tegelikult võis põhjus olla selles, et H. Allik püüdis oma tegevust ja staatust algul sanktsioneerida L. Looringu kaudu. Teadmata L. Looringu afääri, püüdis Oskar Sepre oma kirjapandud mälestustes otsida Alliku–Säre konflikti tagamaid. Ta kirjutas: "Büroo tegi peaülesandeks kodanliku valitsuse paljastamise. Otsustati välja anda põrandaalust lendlehte veebruaris või märtsis 1940. Tehnilist külge

²⁵ ERAF, f 25, n 2, s 1465, l 100.

²⁶ Sirje Sinilind, Mõningatest rahvuspoliitika aspektidest. Visand nõukogude rahvuspoliitika kriitikaks Eestis 1940–1983. Stockholm. 1983, lk 73; Kalev Tammistu. Siira heasoovlikkuse... ja lootuse vaimus. Õhtuleht, 10.04.1989.

²⁷ ERAF, f 247, n 51, s 19 a, l 22; ERAF, f 247, n 51, s 212, l 4.

²⁸ ERAF, f 247, n 51, s 8, l 8.

²⁹ Lühiülevaade..., lk 86.

³⁰ ERAF, f 247, n 51, s 5, l 32.

³¹ ERAF, f 1, n 1 c/c, s 4, l 209.

³² ERAF, f 247, n 51, s 8, l 21.

juhtis Allik. ... See lendleht võib-olla saigi Säre ja Alliku tüli põhjuseks. Tüli tekkis siis, kui Soomes moodustati Kuusineni valitsus. Lendlehes, mille kirjutas Allik, seisis nõue luua samasugune valitsus meil. Säre süüdistas teda trotskismis. Teised büroo liikmed olid Säre väljaastumisest üllatunud. Need lahkkelid löid lõkkele aprillikonverentsi ajal. Sealt ma puudusin, kuna olin haige. Säre rääkis, et kui Leningradis 1932–1933 saadeti EKP KK laiali, siis loodi büroo, kuhu kuulusid Säre, Anvelt ja Looring. Säre ja Looring saadeti hiljem Rootsi ja volitati tegutsema oma äranägemise järele ja teda määrati büroo liikmena Eestisse. Meie suhtusime temasse kahtlustavalt. Otsustasime selgitada küsimust nõukogude saatkonna kaudu, läksime koos Lauristiniga saadik Nikitini juurde, kuid see ajas meid välja.”³³

Kohalike kommunistide plaanid valitsuse kukutamiseks ja võimu haaramiseks enda kätte olid toleleks hetkeks ilmselt pisut ennatlikud. Stalini jutuaajamisest Kominterni Täitevkomitee peasekretäri Georgi Dimitroviga 25. oktoobril 1939 selgus, et Stalini plaanides polnud kohest Baltimaade sovetiseerimist ette nähtud. See pidi toimuma teatud ajalise intervalliga.³⁴ K. Säre ülesandeks oli tõenäoliselt Eesti kommunistide riigikukutamistuhinat pisut vaos hoida, kuivõrd see ei langenud kokku Moskva plaanidega. Edasine sündmuste areng ja Karl Säre tegevus näitasid, et viimane oli teadlik, milline pidi välja nägema 1940. aasta suvesündmuste stsenaarium. Karl Säre hoidis just seda joont, mida mööda sündmused arenesid. Esmalt tuli võimule aidata mitte-kommunistidest valitsus ja seejärel võeti "sujuvalt" kogu võimutäius enda kätte.

Karl Säre sihikindla joone elluviimist kinnitavad mitmed andmed. Aleksander Jõeäär kriminaalasjas on Hendrik Alliku ülekuulamisprotokoll 28. märtsist 1951, milles ta teatab, et 1939. aastal andis Säre talle suunise võtta ühendust Jõeäär ja teise menševike liidri – Nigol Andreseniga – ning seada sisse nendega kontakt ühise parteitöö läbiviimiseks. Allik süüdistas Saret: "Tol ajal olid Jõeäär ja Andresen avalikult reaktsioonilis-menševistlikel seisukohtadel ja olid Nõukogude Liidule lähene-mise vastu. Säre tiris nad pärast nõukogude

võimu kehtestamist minu heakskiidul komparteisse.”³⁵

Herman Arboni väite kohaselt tuli J. Lauristin koos Särega H. Arboni korterisse 1940. aasta veebruaris. Sinna tulid veel Allik, Sepre ja Petrae. K. Säre avaldas arvamust, et aeg ei ole võimu ülevõtmiseks küps. Allik jäi seejärel mõneks ajaks poliitilisest elust kõrvale.³⁶ Hendrik Allik ise on kirjutanud selle aja kohta: "Järgmine kokkusaamine oli mul Särega 1940. aasta veebruaris Lauristini korteris Väike-Ameerika tänaval. Sellel kokkusaamisel viibisid peale J. Lauristini ja minu P. Pedrae, O. Sepre ja O. Lauristin. Informeerisime Saret meie kavatsusest lähemas tulevikus kokku kutsuda partei konverents. Säre kiitis selle kavatsuse heaks ning ühes sellega läks jutt poliitilise seisukorra hindamisele ja lähematele võitlusülesannetele.”³⁷ Edasi meenutab Allik: "... pidasime meie kõige otstarbekamaks püstitada töötava rahva valitsuse loosung, millega asendades Pätsi valitsust ... Teisel seisukohal asus Säre ... soovitas ... mitte püstitada Pätsi valitsuse kukutamise ja töötava rahva valitsuse moodustamise loosungit, vaid piirduda demokraatlike vabaduste taastamise nõudmisega.”³⁸

Orientatsioon pahempoolsetele sotsialistidele teenis siiski kindlat eesmärki: "1940. aasta juunis moodustati ju esimese sammuna okupatsioonivõimude näpunäidete järgi uus valitsus, mille koosseis oli maailmale ja ka eestlastele endile serveerimiseks "laitmatu". Selles polnud ühtegi kommunisti ja väliselt võis valitsuse vahetust vaadata kui tavapäras poliitilise sisevõitluse akti. Valitsuse tuumiku moodustasid pahempoolsed sotsialistid.”³⁹

³³ ERAF, f 247, n 51, s 429, l 4.

³⁴ Jüri Ant. Ühest EKP taasestustamise katsest Moskvas 1939. Kleio nr 1 (19). 1997. lk 22.

³⁵ ERAF, f 130 Kollektisioon lõpetatud uurimistoi-mikutest, s 15585, 1. kd l 61. (Sellesse fondi on koondatud KGB poolt poliitiliste paragrahvide alusel algatatud kriminaalasjad. – autorite märkus)

³⁶ ERA, f R-819 Julgeolekupolitsei ja SD Komandör Eestis 1941-1944, n 2, s 71, l 16p-17.

³⁷ ERAF, f 247, n 51, s 8, l 23.

³⁸ ERAF, f 247, n 51, s 8, l 29.

³⁹ Jüri Ant, Eesti 1939–1941..., lk 112.

Seega realiseerus just see suundumus, mida surus peale Karl Säre, ja on ebatõenäoline, et sellises strateegiliselt olulises küsimuses sai ilmutada omaalgatuslikkust.

Samas olid kommunistid sunnitud ka ise hiljem möönma, et esialgu jäeti nad sündmuste juhtimisest kõrvale. "... meie teadmata põhjuste tõttu, mida ma võin seletada ainult meie parteiorganisatsiooni jõudude alahindamisega, me olime faktiliselt kõrvaldatud revolutsioonilise 21. juuni 1940. aasta pöörde ettevalmistamisest," kirjutab L. Aisenstadt.⁴⁰ Ka Olga Lauristini mälestustest ilmnevad huvipakkuvad andmed, mis puudutavad K. Säre osalust 1940. aasta suvesündmustes. Lauristin rõhutas, et Säre püüdis kõrvaldada teda ja teisi KK liikmeid, et viia Ždanovi juures läbi oma joont kaadrite valikul. "... Nõukogude saatkonna juures ei olnud sidemeid põrandalalusel komparteil. See oli seotud mitmesuguste tegelinskitega, aga Säre kaudu sattusid sinna sotsid nagu Unt ja Andresen."⁴¹ Olga Lauristin siiski eksis, kui väitis, et Maksim Undil tekkisid kontaktid Nõukogude saatkonnaga tänu Särele. M. Unt oli olnud juba 1930. aasta esimesest poolest N Liidu saatkonna infor-

maator ja ilmselt ka Nõukogude eriteenistuste usaldusalune.⁴² Seega tuleks ilmselt nõustuda professor Jüri Anti seisukohaga, mille kohaselt: "Kominterni kõrval tegutsesid Nõukogude sõjaväe ja NKVD luured, mis 1939. a. hoidusid ilmselt otseselt värbamast kohalikke kommuniste, tundes suuremat huvi viimastele lähedalseisvate ja kaasatundvate isikute vastu, kes omasid teatud mainet ka avalikus elus."⁴³

1940. aasta 20. juuni õhtuks oli marionettvalitsuse koosseis paigas ning selle toetuseks tuli korraldada demonstratsioon. Alles selle ürituse korraldamisse kaasati kohalikud kommunistid. Paraku kippus sündmuste areng 21. juunil minema kontrolli alt välja, kuna kommunistid püüdsid initsiatiivi riigiasjade korraldamisel enda kätte haarata.⁴⁴ Siiski läks korda asjade käik jälle Moskva stsenaariumile vastavatele rööbastele viia.

Kuigi esialgu Eesti komparteist kedagi valitsusse ei määratud, asusid vanadest kommunistidest mitmed varsti vastutavatele kohtadele riigiparadaadis. Peale maakonna komiteedesse saadetud juhtide määrati Oskar Sepre majandusministri abiks, Andrei Murro politseitalituse direktoriks ja Boris Kumm tema abiks ning Johannes Lauristin propagandatalituse juhataja abiks. Pärast EKP legaliseerimist võeti esimeste hulgas Tallinna komitees parteisse vastu valitsuse liikmed Johannes Vares, Aleksander Jõeäär, Nigol Andresen ja Ametiühingute Kesknõukogu esimees Aleksander Aben. Kommunistide võim, mis seni oli meeleka maskeeritud rahvademokraatliku valitsuskorra kehtestamisena, hakkas võtma nähtavaid piirjooni.

1940. aasta mais oli EKP Illegaalse Büroo koosseis järgmine: Johannes Lauristin (sekretär), Peeter Pedrae (Petree), Herman Arbon, Paul Keerdo ja Oskar Sepre. Hendrik Allik lahus maikuu alguses Illegaalsest Büroost Säre tungival nõudmisel. H. Alliku asendajaks sai O. Sepre.⁴⁵ Pärast 21. juunit hakati EKP Illegaalset Bürood nimetama Keskkomiteeks. Tema koosseisus toimus mitmeid muudatusi. Juurde tuli Karl Säre, kes hakkas juuni lõpul täitma organisatsioonilise sekretäri funktsioone. Poliitiliseks sekretäriks oli Johannes

⁴⁰ ERAF, f 247, n 51, s 5, l 35.

⁴¹ ERAF, f 247, n 51, s 212, l 5.

⁴² 1940. aasta Eestis. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1990, lk 93.

⁴³ Jüri Ant, Ühest EKP taaselistamise katsest... Kleio nr 1 (19), 1997, lk 22.

⁴⁴ Jüri Ant, Eesti 1939–1941..., lk 113–114.

⁴⁵ ERAF, f 247, n 51, s 8, l 35.

⁴⁶ Olaf Kuuli, Revolutsioon Eestis 1940. aastal. Tallinn, 1980, lk 161.

⁴⁷ Rahva Hääl nr 13, 05.07.1940.

⁴⁸ ERAF, f 1, n 1c/c, s 4, l 211; Olaf Kuuli... Ja teised, lk 56.

⁴⁹ Nimetatud telegrammi otsiti juba nõukogude ajal hoolikalt, kuid selle reaalselt olemasolu ei õnnestunud tuvastada. Telegrammi saatmise fakt on piirdunud vaid Nigol Andreseni poolt öelduga. (autorite märkus)

⁵⁰ 1940. aasta juulis oli taoline omaalgatuslik komandeering välistatud. Ilmsesti oli tegu N Liidu vastavate organitega kooskõlastatud aktsiooniga.

⁵¹ ERAF, f 1, n 1 c/c, s 6, l 12 p.

⁵² ERAF, f 247, n 51, l 482, l. 3. Olaf Kuuli. Karl Säre ja 1940. aasta Eestis. Poliitika nr 3, 1990, lk 64. O. Kuuli on arhiiviallikele viitamisel eksinud arhiivaali numbriga. (autorite märkus)

Lauristin. EKP Keskkomitee tööst jäi kõrvale Illegaalse Büroo liige Peeter Pedrae. Juulis koopteeriti Keskkomitee koosseisu Neeme Ruus. Uues valitsuses oli Ruus sotsiaalminister. 12. juulil 1940 võeti ta EKP liikmeks ning 27. juulil valiti propaganda- ja agitatsioonitöö sekretäriks. Samuti koopteeriti juulis Keskkomitee koosseisu Olga Lauristin. Ta hakkas töötama EKP Keskkomitee instruktorina naiste hulgas tehtava töö alal.⁴⁶ EKP keelustamise otsus tühistati 4. juulil 1940 sisekaitseülem Harald Habermani poolt.⁴⁷ Olulised muutused EKP Keskkomitee koosseisus toimusid alles 1940. aasta augustis-septembris.

1940. aasta juuli algul oli Karl Särel täita veel üks kummaline missioon. Soomes toimus Säre-Looringu kohtumine. K. Säre olevat talle teinud ettepaneku sõita Eestisse, kus ta määrataks peaministriks. L. Looring, kartes arreteerimist, läks Soome politseisse, esitas seal Rootsi poliitilise politsei ülema kirja, kust nähtus tema agendi staatus, palus enda vahistamist ja väljasaatmist Rootsi, mida ka tehti.⁴⁸ Ka N. Andresen teadis seda seika. Ta kirjutas 1943. aastal Karotammele, et pärast J. Varese valitsuse ametisseastumist oli ta saanud L. Looringult telegrammi⁴⁹, milles viimane teatas oma soovist kellegagi kokku saada. Andresen olevat muretsenud K. Särelle välisministeeriumi komandeeringu⁵⁰ ning Säre sõitis Helsingisse. Pärast L. Looringu vahistamist Soomes nõudis Andresen Soome saadikult Hynnisel tema kohest vabastamist ja Eestisse saatmist, kuid Hynninen kinnitas, nagu oleks L. Looring vahepeal Rootsi saadetud.⁵¹ Tundub, et selle missiooni eesmärgiks oli L. Looring Eestisse meelitada, kus temaga oleks juba tegelnud NKVD. Teisalt oli see ilmselt ka Karl Säre usaldusväärse järjekordne järelkontroll. Karl Säre missioon Looringu tagasikutsumise osas küll ebaõnnestus, kuid ta pöördus tagasi ja sai "tasuks" mõne aja pärast EKP esimese sekretäri ametikoha. Nii-sugune võiks olla üks võimalikke versioone, mil viisil sai EKP esimese sekretäri kõrge koha Eesti kommunistide seas suhteliselt tundmatu Moskva emissar Karl Säre.

Karl Säre vahistati 1941. aastal sakslaste poolt. Ta toimetati 1943. aastal gestaapo valve all tunnistajana Kopenhaagenisse mõrvasüüdistuse alusel Leo Looringu vastu algatatud kohtuprotsessile. L. Looringule määrati eluaegne vanglakaristus, mida 1947. aastal alan-dati 16 aastale. 1949. aastal anti L. Looring üle Nõukogude Liidule, kus temaga õiendas omal kombel arved julgeolek.

1944. aastal, pärast sakslaste lahkumist Eestist, tõi keegi komsomoli keskkomiteesse Juliana Telmanile Särelt kirja, mis oli adresseeritud tema isale. Säre olevat kirjutanud, et asub Berliinis vanglas, kuid loodab peatsele vabanemisele. Selle kirja andis J. Telman tollasele julgeoleku rahvakomissarile Boris Kummile.⁵² Need on ilmselt viimased andmed Karl Särest. Tema edasine saatatus on siiani teadmata.

Käesolev uurimus on valminud Kistler-Ritso fondi toetusel.

KÜLLI NIIDASSOO
(1970)

Lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo osakonna 1995. a. Rahvusarhiivi hoiutalituse peaspetsialist. Peamised uurimissuunad: Eesti 1940–1944; EKP

VALDUR OHMANN
(1958)

Lõpetas Tartu Ülikooli ajaloo osakonna 1984. a. Rahvusarhiivi eraarhiivi osakonna talituse juhataja. Uurimissuunad: ENSV siseministeerium ja EKP stalinismi perioodid